

ALTERNATÍV ÉRTÉKRENDEK, SZEMÉLYES IDENTITÁSOK A POSZTMODERN KORBAN

Absztrakt

Miközben a növekvő migrációs nyomás és az információs technológiák robbanásszerű fejlődése nyomán az idegenségtapasztalat felerősödni látszik, a modern nemzetekben továbbra is az értékrend és az identitás hagyományos szemlélete a meghatározó. A kultúra azonban szüntelen változik. A posztmodernben az állandóság, a változatlanság érzete veszt erejéből, és vele együtt a nemzeti kultúra egységesítő ereje, esszencialista felfogása is átértékelődni látszik. Előtérbe kerülnek a perifériák, a „részleges igazságok”. Jelen tanulmány a Hosszúhetényen letelepedett értelmiségi családok mindennapjainak vizsgálatán keresztül igyekszik bemutatni mindezeket a változásokat. A dolgozat meglátása, hogy a családok által elsajátított önellátó gazdálkodás sajátosan posztmodern értékrend, amelynek egyik legfőbb tulajdonsága identitásteremtő ereje. Az új értékrenddel történő azonosulás, amely az életút egy bizonyos pontján, tudatos választás eredményeként következett be, a hetényi családokat korábbi világnézetük újraolvasására sarkallja. Az értékelési folyamat az identitásukat sem hagyja érintetlenül, hanem sok esetben annak revízióját eredményezi. Az így létrejövő identitás különböző reprezentációs gyakorlatokon keresztül próbálja önmagát realizálni egy mára modernizálódott falusi közösségen belül. Az önellátó gazdálkodás mint értékrend számos következménnyel bír a dolgozat állítása szerint. Egyrészt azáltal, hogy kiemeli az interpretációnak az egyéni értékrend kialakulásában betöltött szerepét, felhívja a figyelmet az értékrendek változékonyságára. Azáltal, hogy az értékrend, az identitás és a hozzá kapcsolódó identitáspolitikai törekvések között strukturális kapcsolatot feltételez, rámutat a modern kori identitások ingatagságára és a nemzeti kultúrának az identitásképződés folyamatában betöltött másodlagos szerepére. A modernizációnak egyfajta pusztulástörténetként való értelmezésén keresztül pedig – mely interpretáció jelentősen eltér a hagyományos társadalomtudományi nézőponttól – rávilágít az émikus látásmód antropológiai meg-alapozottságára.

Kulcsszavak: érték, értékrend, hagyomány, modernitás, posztmodern, posztmodern identitás,

identitáspolitika, reprezentáció, reprezentációs gyakorlatok, globalizáció, önellátás, ökológiai önkorlátozás, biogazdálkodás.

Abstract

Although, we experience an increasing level of cultural foreign experience in our time intensified by the pressure of migration and the development of the information technologies, the conventional view of value systems and identity politics still prevail in the modern nations. The change in culture is a never-ending process, though. The persuasive power of stability and uniformity seem to decline in the postmodernism modifying the perception of the integrating power of the nation state, as well. Peripheries and „partial truth” come into view. The essay attempts to describe the integrating power of postmodernism through the everyday life of four families that settled down in Hosszúhetény. It suggests that self-sufficiency based on the traditional way of life and values followed by this small community in Hosszúhetény represents a postmodern value system whose main feature lies in its identity-creating power. After having been identified with the traditional values at a certain point of their life as a result of a conscious the revision of their identity, as well. In the end, these newly-constructed identities are trying decision, the families are compelled to reevaluate their former world view. This process results in to establish themselves through various representational practices in a village that has already been modernized. The essay argues that self-sufficiency has many consequences. On the on hand, it highlights the variability of the value systems by accentuating the unique role of interpretation in the development of the personal set of values. On the other hand, by establishing a structural connection between value system, identity and identity politics the essay points out how unstable modern identities are and how a secondary role the idea of nation-state plays in the process of identity development. Finally, through the interpretation of modernization as a history of devastation described by the families – a conception

that displays a substantial deviation from the current socio-scientific point of view – the essay sheds light on the anthropological relevance of the *emic* perspective during field-work.

Key words: value, value systems, traditional values, modernity, postmodern, postmodern identity, identity politics, representation, representational practices, globalization, self-sufficiency, ecological self-restraint, organic farming.

Az értékeket általában úgy képzeljük el, mint szilárd öntőformákat, amelyek keretek között tartják mindennapi cselekedeteinket. Irányítanak bennünket céljaink megvalósítása és az általunk helyesnek vélt viselkedésmódok során. Külön hangsúlyt ad ennek a nézetnek az *értékrend* kifejezés, amely az állandóság, a változatlanóság érzetét sugallja. A kultúra azonban szüntelen változik, ahogy értékeink is folyamatosan átértékelődnek. A posztmodernben az állandóság érzete összeomlani látszik. Helyét a pillanatnyiség, a diszkontinuitás, és a széttöredezettség tapasztalata foglalja el. A metanarratívák intézményesített magyarázóelvé veszt jelentőségéből, helyét „részleges igazságok” foglalják el, amelyek az internet gyorskereskedelmi útján, vagy a szebb élet ígéretével útra kelő külföldi munkaerő migrációs útvonalain keresztül érkeznek hozzánk. Előtérbe kerülnek a perifériák. A posztmodern rehabilitálja a marginálist, integrálja az egzotikumot és számos olyan értéket kanalizál a társadalmi fősodorba, amelynek – az adott térség történeti-kulturális hagyományait tekintve – nincs relevanciája. Az értékek, ha részlegesen is, de elveszítették a posztmodernben a társadalmi beágyazottságukat. Választhatók lettek. Gyakran jelennek meg az adott szociokulturális közegtől idegen értékek, míg mások – az egyén (vagy a közösség) lokális igényeire igazodva – revitalizálódnak és új értelmet nyernek.

Az értékek sokfélesége értékrendek sokféleségét eredményezi. A posztmodernben számos értékrend él párhuzamosan egymás mellett, akár földrajzilag kis léptékű térségeken belül is. Az értékrend többé már nem „örökletes” abban az értelemben, hogy leírható, megragadható lenne a kontinuitás és a társadalmi beágyazottság fogalmaival, hanem sokkal inkább a posztmodern elvárásai által mediált tartalom, amelyet az egyén a számára „hitelesnek” ítélt tapasztalatokból illeszt össze. Dimenziói is eltolódnak: működése többé már nem össztársadalmi szinten, hanem sokkal kisebb léptékben, a lokális közösség szintjén meghatározó. Tanulmányomban az önálló gazdálkodást vizsgálom.

Hosszúhetényen letelepedett értelmiségi családok mindennapjait nyomon követve igyekszem felfejteni mindazokat a közös szálakat, amelyek értékrendjük és identitásuk újrafogalmazásában szerepet játszhattak. Meglátásom, hogy az önálló gazdálkodás sajátosan posztmodern értékrend, amely az egyén (vagy a lokális kisközösség) szintjén jelenik meg. Az önálló gazdálkodás választás eredménye. Követői – az életút egy bizonyos pontján – tudatos döntés alapján kötelezik el magukat az új értékrend mellett. További meghatározó tulajdonsága identitásteremtő ereje: az egyén az új tapasztalatok birtokában újraolvasni kényszerül korábbi világnézetét és az annak alapjául szolgáló értékrendet. Ez az értékelési folyamat sok esetben az identitás revízióját, de akár egy teljesen új identitás kialakulását is eredményezheti. Az így létrejövő identitás különböző reprezentációs gyakorlatokon keresztül próbálja önmagát realizálni egy mára modernizálódott falusi közösségen belül.

A posztmodern

A modernitás egyre halmozódó válságjelenségei az 1960-as években egy új irányzat kibontakozásának nyitnak utat. Megjelenik a posztmodern, amely egyfajta ellenkultúraként a modernitás bírálatából meríti erejét. Az irányzat ugyan egy szűk értelmiségi elit vállalkozásaként indul, és az irodalomtudományban bontakozik ki elsőként, hamarosan felszínre kerülnek azonban a jelenség sokkal általánosabb összefüggései is: a kolonializmus terhes öröksége, a globális gazdaság makroszintű folyamataiból származó konfliktushelyzet és az ehhez kapcsolódó ökológiai válság. Ez a tapasztalat alapjaiban forgatja fel a modern ember világképét és a haladásba vetett hitét. Tudatosul civilizációnk sérülékenysége, utat nyitva egy új embertípus kialakulásának. A posztmodern ember világképe olyan világméretű megrázkódtatásokból áll össze, mint a vietnami háború kudarca, a hidegháborús feszültség, az 1973-as olajválság vagy éppen az AIDS felbukkanása. A metanarratívák magyarázóelvé és a hatalom által működtetett intézményrendszer iránti bizalmatlanság következtében felértékelődik a relativizmus és az egyéni olvasatok jelentősége. Jameson szerint a posztmodern *heterogén* jelenség, amelyet a pop-art és a fotórealizmus, a világzene és a punk, a képregény, a TV-sorozatok és B-kategóriás filmek békés együttélése jellemez (Jameson 1992:1-3). A magaskultúra tekintélyét oly féltve őrző határ – ha

nem is szakad át teljesen, de – sokkal porózusabbá válik, mind nagyobb teret engedve át a populáris kultúra kifejezési módjainak. Megdől az objektív valóság létezésébe vetett hit, és általánossá válik az a nézet, hogy a valóság nem más, mint társadalmi konstrukció. A Derrida által kidolgozott módszerben előtérbe kerül az olvasatok sokfélesége. A dekonstrukció megkérdőjelezi a centrális olvasási mód sugallta elsődleges jelentés létjogosultságát, rehabilitálja a másodlagos jelentéseket és kiszélesíti a szöveg értelmezési tartományát. Az eredmény: egymás mellett létező, egyenrangú olvasatok sokasága. Derrida szerint csak így oldható fel az egyneműsítés fenyegető veszélye, amely „egy lényegileg mindig gyarmati szuverenitás által ránk kényszerített egy nyelvűség, mely a nyelveket elfojtóan és elfojthatatlanul az Egyre, vagyis a homogenitás hegemoniájára igyekszik redukálni” (Derrida 1997:61). A nagy magyarázóelvek iránti bizalmatlanság tükröződik Foucault véleményében is. „Meg kell szabadulni a folytonosság posztulátumához kötődő egész fogalomkészlettől” – előtérbe helyezve a „diszkontinuitást”, a részleges magyarázatok értelmező erejét (Foucault 2000:173).

A posztmodern a tér szerveződésével kapcsolatos elképzeléseket is átalakítja. Általánossá válik az a nézet, hogy a posztmodern identitás élettere a kreatív város, fűtőeleme a kreatív ipar. A helyi elit „újracsomagolja” a várost, hogy vonzóvá tegye a befektetők számára. A hely egyedi jellemzői feltérkékelődnek és kiegészülnek egyfajta hagyománytermeléssel, imázsteremtéssel, amely a lokalitás vonzerejét hangsúlyozza szemben a többi város adottságaival. A városok „a hely és a hagyományok olyan atmoszféráját kívánják létrehozni, amely odacsábítja mind a tőkét, mind pedig a ’megfelelő’ (értsd gazdag és befolyásos) embereket” (Harvey 2006:97-98). Az eredmény azonban meglehetősen ambivalens. „Már ismert mintákból vagy öntőformákból szinte ugyanolyan hangulatú helyek jönnek létre minden nagyvárosban” (Harvey idézi Boyer-t 1988:98), hogy az egykori római légionáriusok modern megfelelője, a képzett, több nyelvet beszélő, transznacionális munkaerő jól érezhesse magát, bárhová is téved a térben összesűrűsödött glóbuszon. Ebben az olvasatban minden olyan lokalitás, amely a város gravitációs terén kívül helyezkedik el, marginalizálódik, esetleges jelleget ölt. Úgy tűnik, mintha a városon kívül nem is létezne élet. A posztmodernben azonban az urbanizációval ellentétes irányú tendenciák is fellelhetők. A megapoliszok kialakulásával egyidőben megindul egy „kivándor-

lási” folyamat: mind többen hagyják el a várost, hogy újonnan megfogalmazott céljaikat vidéken realizálják.

Átértékelődik az egyén társadalomban elfoglalt helye is. Míg a modernitásban a nemzet eszméje volt az elsődleges vonatkoztatási pont, addig a posztmodernben megsokszorozódnak az értelmezési keretek. Megjelennek olyan más, akár virtuális, az internet kiberterében formálódó közösségek is, amelyek nélkülözik a nemzet egységesítő erejét. Az átfogó magyarázó elvekkel szemben bizalmatlan posztmodern szerint valójában a nemzetnek tulajdonított egység is csak konstrukció. Hall meglátása, hogy „a legtöbb modern nemzet olyan különböző kultúrákból áll, amelyeket csak az erőszakos hódítás hosszú folyamata egyesített”. A nemzetek valójában tagoltak: társadalmi, nemi és etnikai erővonalak mentén futó törésvonalak szabdalják őket. Helyesebb ezért, ha a nemzeti kultúrákra úgy gondolunk, mint amelyek „a különbséget egységként vagy azonosságként bemutató diskurzus eszközeit alkotják” (Hall 1997:73). Az identitás tehát procedurális jellegű, és többnyire a hatalom által működtetett diskurzusokban konstituálódik. Meghatározó mozzanata a reprezentáció: jól azonosítható történeti és intézményi kontextusban jön létre, egy elnyomó mechanizmus diszkurzív gyakorlatainak eredményeképpen (Hall 1996:4).

Értékek és értékrendek

Az önellátó gazdálkodás sajátosan posztmodern jelenség. Olyan értékrend, amelynek alapja a hagyományos paraszti életmód (és az ehhez kapcsolódó értékek) újraértelmezése és revitalizációja. A közeg, ahol mindez megvalósul, a falusi környezet, amely a modernizáció hatására mára teljesen átalakult, elvesztette gyakorlatilag minden kötődését a hagyományos életmóddal és betagozódott a fogyasztói társadalom általános közegébe. Az önellátás mint értékrend sajátosan posztmodern abban az értelemben is, hogy különféle forrásokból érkező érték egyfajta „koktélja”, ahol az egyes alkotóelemek felcserélhetők, szabadon helyettesíthetők (természetesen a rendszer belső logikája mentén) és akár egy viszonylag zárt, kis kiterjedésű földrajzi egységen belül is magas fokú diverzitást mutathatnak. Ha nem is „pastiche”, vagyis minden normatív alapot és történelmi kötődést nélkülöző jelenség – ahogyan azt Jameson (1992:16-18) megfogalmazza –, történelmi folytonossága, beágyazottsága mégis

vitatható. Alkotóeleme lehet például a vallásosság, amely azonban a katolikus keresztény hittől a panteizmuson át a buddhizmusig gyakorlatilag bármilyen formát magára ölthet. További meghatározó része a hagyománytiszteltet. Ez a törekvés a paraszti gazdálkodási mód és a hozzá kapcsolódó világnézet revitalizációjában jut kifejeződésre. A múlt így válhat közösségszervező erővé, az önálló gazdálkodás egy másik fontos értékévé. Ember és természet kiegyensúlyozott, egyfajta kölcsönviszonyon alapuló kapcsolata szintén kitüntetett szerepet kap az önálló gazdálkodáson belül. A korábban megbomlott viszony helyreállítása etikai kötelesség, amely a gazdasági önérdekből fakadó növekedés-kényszer helyett az ökológiai önkorlátozásra helyezi a hangsúlyt. A természettel való megbékéléshez vezető út fontos állomása a biogazdálkodás iránti elkötelezettség, amely tudatos szembefordulás a gépésítésen és vegyszerek használatán alapuló intenzív mezőgazdaság gyakorlatával. A biogazdálkodás a természet mesterséges manipulálása helyett az élőközösségek önjelére támaszkodik, ezzel is erősítve a gondnokság képzetét. Mindezek az értékek szélesebb kontextusban a globalizáció-ellenesség tematikájában futnak össze. A fogyasztói társadalom elleni lázadás alapja az a felismerés, hogy a technikai civilizáció hajtómotorja, a növekedési paradigma lassan kifulladásra látszik. Az állandó növekedés tarthatatlan, a kiegyensúlyozott rendszer képzetére épülő gazdaságpolitika konfliktusa az őt alkotó heterogén részfolyamatokkal pedig elkerülhetetlen. A globalizáció-ellenesség logikus következménye a városi életmóddal való szakítás. Felértékelődnek a helyi szintű megoldások, a figyelem a vidék felé fordul. Ha nem is szakad meg teljesen a kapcsolat a falu és a város között, mindenesetre jelentős mértékben átértékelődik kettejük viszonya. Mind határozottabban körvonalazódik a falu mint független, önálló egység megteremtésének lehetősége.

A szociológiai hagyományon belül általánosan elfogadott az a nézet, amely a hagyományos értékrendet a modernitás polgári-individualisztikus értékrendjével ütközteti. Kluckhohn szerint ez a felfogás az időorientáció kínálta alternatívákra, a *múlt* és a *jövő* iránti elkötelezettségre vezethető vissza. Van-e azonban alapja annak, hogy a hagyományos értékrendet megkülönböztessük a modernitás értékrendszerétől? Valóban egymástól pontosan elválasztható rendszerekről beszélünk, amelyek sajátos belső logika mentén szerveződnek? Bár a konformitás igénye erőteljes minden társadalomban, az új alternatívák iránti nyitottság éppúgy jelen van, véli Kluckhohn.

Különbség közöttük legfeljebb csak hangsúlyeltolásban tapasztalható. Egyetlen társadalom sem engedheti meg magának ugyanis azt a hibát, hogy ne fordítson kellő figyelmet az újonnan kibontakozó lehetőségekre (Kluckhohn – Strodtbeck 1961:22). A posztmodern bár a modernnel szemben pozícionálja magát, kettejük dichotomikus kapcsolata mégsem egyértelmű. A posztmodern – azáltal, hogy rehabilitálja a marginálist, és merít az őt megelőző történelmi korszakok gondolatvilágából – értékek sokaságának ad utat, amelyek különleges „elegyet” alkotva lokális (illetve a városon belül szubkulturális) szinten fejtik ki hatásukat. Az evolúciós paradigma, amely az emberiség történelmét töretlen fejlődési folyamatként látta, és a megelőző korszakokat, mint egy kezdetlegesebb szint képviselőit jeleníti meg, megdőlni látszik. A posztmodern tudatosítja bennünk, hogy a globális értelmezések mindig redukcionista. Ezzel szemben az a fajta megközelítés, amely a rendszerszintű hatóerők, és a *történeti-etnográfiai* sajátosságok kölcsönhatására figyel, sokkal hitelesebb megértést eredményezhet (Clifford 2000:102).

Az értékek választhatósága alapjaiban kérdőjelezi meg az adaptivitás elméletét is. Számos teoretikus a hagyományos értékek hosszú távú fennmaradásának okát társadalmi hasznosságukban vélte felfedezni. Az adaptivitás a környezeti kényszerfeltételek és a térség kulturális hagyományainak szerepét hangsúlyozza, amiből szinte „logikusan” következik egy-egy érték létjogosultsága. Ezzel szemben a választhatóság inkább a „divat” működési logikájához áll közelebb. Bizonyos értékek hosszú távú fennmaradása, állandósága minden bizonnyal magyarázható gyakorlati megfontolásokkal, de amennyiben keletkezése invenció, vagy éppen revitalizáció eredménye – ahogy a posztmodern korban –, akkor a társadalmi hasznosság elve megdőlni látszik. Nem is szólva az értékek kettős természetéről: adaptív tulajdonságai mellett egy-egy érték gyakorta bizonyulhat eredménytelennek, vagy akár végzetesnek is (Edgerton 2000:129-131). További probléma, hogy a posztmodern értékek megjelenése gyakran nem magyarázható az adott térség történeti-kulturális adottságaival és egy-egy érték „újrafelfedezése” is tartalmilag új dimenziókkal töltheti meg az értékek eredeti jelentéstartalmát. A városi élet, a kreatív ipar generálta közeg például a posztmodern értékrend egy másik, sajátos alakváltozatát hozza létre. A „valóság” helyett a „szimulákrum elsőbbsége” (Baudrillard 1996), a város euklideszi térszerkezete és kommunikációs csatornáit helyett a

kibertér virtuális közege, a világméretű problémák köré szövődő globális diskurzus logikája helyett az életmódbeli kérdések partikuláris alakváltozatai, a történetmesélés drámai fordulatokban bővelkedő dramaturgiája helyett pedig inkább a szerepjátékok architektúrája határozzák meg követőinek mindennapi életét és személyközi kapcsolatait. És mindez egy többségében még mindig a modernitás iránt elkötelezett közegben tör felszínre.

Identitás és identitáspolitika

Az egyént szüntelen hatások érik. A társadalmi valóság, a bennünket körülvevő szociokulturális környezet befolyásoló ereje elkerülhetetlen. A „belevettség” állapota egyfajta kiszolgáltatottságot szül (Heidegger 2004:163), hisz egy már kész szociokulturális valóságba lépünk be. Az egyén a társadalmi környezettel való kölcsönhatása során folyamatosan formálja identitását, amely az egyes életszakaszokban eltérő jellegzetességeket mutat. Az identitás kölcsönviszony eredménye, amely a személyiség koherenciájának és a társadalmi csoportba való integráció mértékének függvényében alakul (Erikson 1991:437-439). Az identitás tehát sohasem lezárt és végleges, hanem folyamatosan alakulóban van (Hall 1990:222), az egyén pedig nem egyszerűen csak passzív elszenvetője a hatásoknak, hanem tudatos alakítója is egyben. A posztmodern korban a globalizáció és az információs technológia gyors ütemű változása következtében hatványozottan érvényesül ez a jelenség. Nemcsak új eszmék, ideológiák, de akár egy hír, televíziós közvetítés vagy a világhálón talált olvasmányélmény is transzformatív erővel bírhat. Nem is szólva a kibertérben formálódó virtuális közösségek erejéről. Ezek a hatások az identitást sem hagyják érintetlenül. Az egyén az új tapasztalatok függvényében folyamatosan újraolvasni kényszerül világnézetét és az annak alapjául szolgáló értékrendet. Az értékelési folyamat során az identitás is átalakul, új dimenziókkal bővül, módosítva az egyénnek önmagával, más társadalmi csoportokkal, eszmékkel, illetve a természeti környezettel kapcsolatban kialakított koncepcióit.

A hagyományos felfogás szerint a modernitásban a kulturális identitás legfontosabb forrását a nemzeti kultúra jelenti. A nemzet egyrészt olyan „szimbolikus közösség”, amely az egyén számára jelentéseket hoz létre, diskurzusokat működtet a reprezentációs rendszeren keresztül, hozzájárulva az egyéni identitás kialakulásához és megszilárdulásá-

hoz (Hall 1997: 69). Másrészt a nemzet „elképzelt politikai közösség” is, amely az egységes nemzeti nyelv égíse alatt „egy lényegét tekintve képzeletbeli sík segítségével hozza létre az összetartozást”, miközben tagjai olyan mértékben eltávolodtak egymástól, hogy valójában már saját mikroközösségén belül sem ismerhet mindenki mindenkit (Anderson 1989, VI.1:4-6). Ez a nézet tükröződik az identitás esszencialista felfogásában is. Főleg a posztkolonializmus idején válik meghatározóvá az a nézet, hogy az identitás rendelkezik egyfajta történetiséggel, változatlansággal. Szerves része a közös múlt, a közös kultúra, a közös történeti tapasztalat. Ezek azok a feltételek, amelyek az egyént saját kultúrájának megértéséhez, olvasásához szükséges kódokkal látják el, az állandóság érzetét erősítve ezáltal (Hall 1990:223). A posztmodernben azonban új jelentést nyernek a fogalmak. A nemzeti kultúra ugyan továbbra is fontos vonatkoztatási rendszer marad, de azáltal, hogy az egyén többfelé is „elkötelezett”, hogy az identitások „cseppfolyóssá” váltak, és hogy „nemcsak az egyéni társadalmi helyzetek, hanem azok a helyek is folytonosan keverednek egymással, amelyek megszerzésére az individuumok egyáltalán törekedhetnek” (Bauman 2001:12), szerepe inkább másodlagosnak tűnik. Ennek megfelelően többnyire olyan identitásokat találunk, amelyeket döntően a nemzeti kultúra narratíváitól távol eső értékek befolyásolnak, mint például a fogyasztói kultúra elleni lázadás, a biogazdálkodás iránti elkötelezettség, vagy éppen a növekedéskényszerrel szemben megfogalmazott önellátó gazdálkodás gondolatisága. A posztmodernben az identitás sokkal inkább diszkurzív kategória, amely különböző performatív cselekvésmódokon keresztül realizálja magát, nem pedig a történeti folyamatoktól függetlenül létező entitás.

A posztmodern tehát fontos változásokat hoz az identitás tapasztalatában. Felértékelődik a pillanatnyiség és az azonnalitás élettétele. A változás leginkább az árutermelés szülte fogyasztói kényszerből eredeztethető, amelyre számos példát találunk akár közvetlen környezetünkben is – elég csak az instant kávé, a műanyag evőeszközök vagy a gyorsétermek menükínálata által képviselt üzletpolitikára gondolnunk. Az ideiglenesség és az „eldobhatóság” azonban nemcsak a fogyasztói attitűdre terjedhet ki, hanem ennél általánosabb összefüggésekre is. Azt is jelentheti, hogy „el lehet dobni értékeket, életstílusokat, tartós kapcsolatokat” (Harvey 2006:92). A kibertérbe lépve például identitásunk könnyen másikkra cserélhető. Minden esetlegesség és pillanat-

nyiség ellenére azonban töretlenül él az emberekben az állandóságra való törekvés igénye is. „Minél nagyobb a mulandóság érzése, annál nagyobb a nyomás, hogy a dolgokban felfedezzünk, vagy előállítsunk valamilyen örök igazságot. A vallásosság újjáéledése a hatvanas évektől kezdődően az eredetiség és a tekintély keresése a politikában (amely együtt jár a nacionalizmussal, a lokalizmussal és a nietzschei „hatalomvágygal” megáldott karizmatikus és sokoldalú vezetők csodálatával): ez mind ennek a vágynak a megnyilvánulása” (Harvey 2006:96). Az alakváltozatok sokfélesége és változékonysága iránti igény, ha igaz is számos esetben (például a városi millió kreatív alkotói közegekben), nem feltétlenül érvényes minden életvilágra. Az önellátó gazdálkodás is kivételnek számít. Azok az egyének, akik az önellátó gazdálkodás értékrendjét követik, hosszú távú életmódra rendezkednek be. Vízióik között ott szerepel egy új alapokon szerveződő társadalom képe is.

Esettanulmány

A Mecsek lábánál fekvő Hosszúhetény kedvelt célállomása a nagyváros zaja elől menekülő családoknak. A Pécsről kitelepülők között a 90-es évektől kezdve mind nagyobb számban találunk értelmiségieket is. A település *Baranya megyében*, azon belül is a *Komlói kistérségben* található, a Mecsek legmagasabb csúcsa, a Zengő közelében, Pécstől mintegy 18 kilométerre. Lakosainak száma a KSH 2014-es adatai szerint 3424 fő.

Hosszúhetény hagyományosan agrártelepülés volt, amelynek lakói földműveléssel, szőlőtermeléssel foglalkoztak. Mára azonban ezek a tevékenységformák visszaszorultak, a falu lakosai közül többen a településen kívül, leginkább Pécssett, vagy Komlón vállalnak munkát. A hagyományos tevékenységek közül a szőlőművelésnek és a hozzá kapcsolódó borászatnak sikerült fennmaradnia. A település paraszti lakosságán túl meg kell még említenünk azokat a bányászokat is, akik a 19. századtól fellendülő mecseki szénkitermelés hatására települtek a faluba.

A rendszerváltást követő évek társadalmi változásainak egyik következménye a falusi turizmus fellendülése. Talán ehhez a körülményhez köthető a település iránt megnövekedett érdeklődés is, amely egyeseket a településen való letelepedésre csábított. Ez az újonnan megjelenő mag elsősorban értelmiségiek olyan szűk csoportja, akiknél céljaik megfo-

galmasában ökológiai megfontolások is meghatározó szerepet játszottak.

Valamennyi interjúalanyom igyekszik biogazdálkodást működtetni, a hulladékot szelektíven gyűjtik, a szerves hulladékot újrahasznosítják. A gazdálkodás során ügyelnek a fajtakiválasztásra, a biodiverzitás növelésére, valamint növényvédelemre. A szerek használata jelentősen visszaszorítható. Reprerentációs gyakorlatok számos közös vonást mutatnak a hazai zöld civil szervezetek programjaiban megfogalmazott cselekvési stratégiákkal is. Míg azonban a hazai zöld szervezetek az ökológiai egyensúly helyreállítására leginkább mozgalmi keretek között keresik a megoldást, addig interjúalanyaim a helyi szintű kezdeményezésekre helyezik a hangsúlyt. Az önellátó gazdálkodás mint értékrend ezért meghatározó szerepet játszik életükben. Olyan dimenziókat is magába foglal, mint a biogazdálkodás, a közösségépítés gondolata, vagy éppen a helyi piac kezdeményezésének felkarolása.

A helyi szintű megoldások előtérbe kerülése valószínűleg a hazai mozgalmak fogyatékosaira vezethető vissza. A civil szerveződésekben ugyanis még mindig hiányzik az összetartó erő, az általuk kidolgozott programokból pedig a tudományos megalapozottság és a gyakorlati alkalmazhatóság. A megfelelő anyagi támogatást nélkülöző szervezetek ezért a környezetvédelmi kérdéseket gyakran átpolitizálják, és elsősorban olyan ügyek mellett állnak ki, amelyek országos érdeklődésük következtében a hasznukra lehetnek, növelve ezáltal népszerűségüket (Gergely 2009:164-165).

Az önellátó gazdálkodás, mint értékrend

Az önellátó gazdálkodás konfliktusokkal terhelt folyamat. A konfliktusok forrása a tradicionális, paraszti értékrendet megvalósítani igyekvő családok, valamint az alapvetően modernizálódott életformát követő hetényi faluközösség értékrendje közötti ellentétből fakad. A napjainkra átalakult, kapitalizálódott paraszti gazdálkodás a vegyszerezés, a gépesítés és a monokulturális termelés mód következtében ugyanis sokkal inkább a piacgazdaság főáramába illeszkedik, mintsem a hagyományos életmód értékrendje által kijelölt keretfeltételekbe. Ez az a közeg tehát, amellyel az általam tanulmányozott családoknak szembesülniük kell a településen, miközben egy alternatív, „tradicionális” értékeken nyugvó értékrendet igyekeznek revitalizálni.

A hagyományos megközelítés az értékrendet egyfajta általános magyarázóelvként értelmezi, amelynek érvényessége az egész társadalomra kiterjed. Hsu olvasatában az értékrend a kultúra integrációjának fókuszpontjait mutatja meg. Viselkedésmódok olyan korlátozott számú gyűjteménye, amelyek más viselkedésmódokkal szemben kizárólagos érvényre tettek szert, és amelyeket többnyire a társadalom valamennyi tagja elfogad, a dolgok természetes rendjének tekint (Hsu 1969:61). Az értékrend világnézetünk alapja is egyben. Áthatja azt a sajátos gondolkodásmódot, amely a világ jelenségeivel szemben megfogalmazott attitűdjeinket jelöli ki. A világnézet ezért az értékek működő megnyilvánulása, a külvilágra, az univerzumra irányuló szemléletünk legáltalánosabb foglalata. Redfield szerint a világnézet legfontosabb aspektusa strukturális jellege: a mód, ahogy önmagunkat más dolgokkal szemben meghatározzuk (Redfield 1953:86).

A posztmodernben az értékrend fogalma átalakul, jelentéstartománya új aspektusokkal bővül. Az általános, a kultúra egészére kiterjedő értelmezés helyett előtérbe kerülnek az egyéni (vagy lokális) életvilágok, és az azokat összefogó értékek, a nemzeti kulturális hagyomány történelmi távlatát pedig felváltják az egyéni tapasztalat időben jóval behatároltabb formái. Az önellátó gazdálkodás, mint értékrend a paraszti életmód hagyományörző, valamint a modernitás polgári-individualisztikus világszemléletéből meríti jellegzetességeit. Míg azonban az első esetben egyfajta nosztalgiairól, a hagyományos értékek újjáélesztése iránti egyéni elkötelezettségről van szó, addig a modern értékek kapcsán a modernitás generálta konfliktushelyzet kritikai bírálata kap hangsúlyt. A posztmodern – egyfajta ellenkultúráként – reflektál a modernitás válságjelenségeire. Az életminőség és önkifejezés modern kori imperatívusza helyett a fenntarthatóság és önkorlátozás, a szolgáltatói szektor globális méretű üzletpolitikája helyett a csere gyakorlatán alapuló, lokális szintű gazdasági kapcsolatok, a tudomány kizárólagossága helyett a hagyomány által közvetített gyakorlatok, a kommunikáció és információáramlás világméretű dimenziói helyett pedig a lokális, *face to face* társadalmakra jellemző információcsere behatároltabb formái kerülnek előtérbe.

Az ezredfordulóra egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a modernitás maga is ellentmondásokkal terhelt folyamat. A változások korántsem követnek egyenes pályát, a modernizáció nem determinisztikus. Noha a gazdasági fejlődés általában a vallá-

sosság hanyatlásához vezet, az egzisztenciális bizonytalanság akár ellenkező irányú elmozdulást is eredményezhet: a posztkommunista országokban az egyéni, spirituális fogékonyság gazdag változataival találkozunk (Inglehart 2000:46). Noha a demokratikus szabadságjogok kiterjesztése a társadalmi egyenlőség irányába mutat, a modern nemzetekben mégis az erőltetett integráció, az etnikai határok megerősödése, valamint az egyre hangsúlyosabb formát öltő szeparatizmus jelensége tapasztalható (Hoppe 2001). Különösen kései szakaszában a korszakkeveredés jelenségének lehetünk szemtanúi: a posztmodern indukálta változások Kelet-Európában – és így Magyarországon is – később jelentkeznek, és csak az 1990-es évek demokratikus fordulatát követően bontakozhatnak ki szabadon. Az elmúlt húsz év során azonban alapvetően átformálják a térségben élők világnézetét, feloldhatatlannak tűnő anakronizmusokat hagyva maguk után.

Az önellátó gazdálkodás értékek sajátos „vegyülete”, amely egyedi formáját mindig az adott földrajzi miliőben nyeri el. Az értékrend egyik központi kategóriája a vallásosság. Interjúalanyaim meggyőződése, hogy a transzcendenshez fűződő személyes viszony megerősítése nélkül ember és táj kiegyensúlyozott kapcsolata elképzelhetetlen. Az istenhit számos alakváltozatot ölt az önellátó gazdálkodáson belül. A Földanya szimbolikus alakja mellett megtaláljuk Isten keresésének keresztény elhivatottságát, valamint a buddhizmus vallási-filozófiai képzetait is az egyéni törekvések mögött:

A termőföld az nekem nemcsak a termőföld, hanem minden, maga a Föld, az egész Föld az egy egység, benne a termőföld is. És én szeretem ezt megszemélyesíteni mint az életet magát, és a Földanyával, egy ilyen anyai minőséggel eggyé válni. Nekem ez egy fontos irányultságom, vagy célom, hogy szeretnék oda eljutni, hogy mondjuk én egy egységet tudjak megélni ezzel a Föld nevű lényel.

Úgy gondolom, hogy a természetben az ember mindenképp megtapasztalja Istent. A városban is meg lehet tapasztalni, csak valószínűleg gyerekkorunk óta mi erre voltunk fogékonyabbak, mint egy városi létre.

Én úgy próbálok viszonyulni a természethez, hogy csak igazítsak rajta. Nem akarom átalakítani mindenáron, ami van, hanem ami van, azt szeretném úgy igazítani, hogy az megfelelően a természetnek is, az állatoknak is, a bogaraknak is, a növényeknek is. Mindenkinek.

A hetényi családok a hagyományos paraszti életmód és az általa képviselt értékek újjáélesztésére törekednek. A tradicionális értékek revitalizációja azonban nem minden konfliktustól mentes. A fogyasztói társadalom előnyeiről való lemondás vagy kényszerű kompromisszumkeresés kiegészül a kapitalizálódott falu és az önellátó gazdálkodás értékrendje közötti feszültséggel, és a modernizáció hatására bekövetkezett tudásvesztés negatív élményével:

Alapvetően csak dadogjuk azt, ami a parasztnak a feladatuk és munkájuk volt. A paraszti életforma az be volt ágyazva egy közösségbe, egy rendszerbe. Ez a rendszer mára szerintem teljesen eltűnt. Tehát gyakorlatilag az a klasszikus paraszti életforma az ég és föld abhoz képest, mint amik mi vagyunk.

Az a baj ezzel a helyzettel, azt gondolom, hogy ez olyan, mint egy mozaikrendszer. Hogy minden eleme összefügg mindennel. És ha egyes elemei elvesztődnek, vagy kikerülnek, akkor megbomlik a rendszer működése. Tehát nem tudjuk elméleti szinten sem működtetni azt a szemléletmódot, azt az összefüggő, egységes világlátást, amit régen tudtak működtetni, mert ismerték a részleteket. Mi pedig, mivel nem tudunk minden részletet, ezért már csak küzdünk azzal, hogy próbáljuk ezt az egységes látásmódot újból felépíteni. De mivel nem tudjuk szervesen működtetni, ezért nekünk egy csomó keserves tapasztalat és útkeresés eredményeként jöhet ez létre. Ha szerencsénk van és létrejön.

Ellentmondásos módon interjúalanyaim azok, akik a hagyományos paraszti életmód és az általa képviselt értékek újjáélesztésére törekednek egy mára modernizálódott faluval szemben. Hogy hiteles-e ez a múlt és az általa indukált cselekvésmódok? Ebben az értelemben a hitelesség kérdése sokkal inkább a résztvevőkben élő eszménykép kritériumaival, mintsem a társadalmi aktus ösképével áll kapcsolatban. Mivel egy mára letűnt értékrendről és az egykor hozzá kapcsolódó cselekvésmódokról van szó, így minél közelebb áll egy-egy performatív aktus az eszményképhez, annál autentikusabbnak tekinthető (Köpping 2004:70-71). A hitelesség fogalma maga is ellentmondásos egy olyan korban, amelynek meghatározó sajátja az identitások reinveniója, a diszkontinuitás, valamint a töredezettség. A hitelesség kritériuma a posztmodernben elsősorban a lokális életvilág megítélésére hagyatkozik. A hagyománytisztelet ezért sajátos arculatot ölt a 21. században. Nem elsősorban a hagyományörzés minden reflexiót nélkülöző mechanikus gyakorlata, nem egyszerű

tradicionalizmus vagy nosztalgia, hanem olyan cselekvésmód, amely transzformatív erővel bír, és szervesen hozzájárul egy elfeledett múlt feltámasztásán keresztül egy dinamikus jövő megteremtéséhez (Clifford 2000:100). A hetényi családok esetében tehát sokkal inkább a két értékrend fúziójáról van szó, amely a hagyományos értékek tudatos egyéni adaptációján keresztül igyekszik választ adni a modern kor kihívásaira, miközben felhasználja a modernitás – számára előnyösnek mutató – elemeit. Kluckhohn értékorientációs rendszere a posztmodernben megfordul. Az időorientáció a múlt felé fordulást például a hagyományos értékrenddel azonosítja, ahol a hagyományok tisztelete, az ősi múlt kultusza a meghatározók (Kluckhohn – Strodtbeck 1961:14). Az önellátó gazdálkodás ezzel szemben egy már lezárult és a modernitás által meghaladott korszak feltámasztására tesz kísérletet, amely nélkülöz mindenfajta közvetlen előzményt. Az általam vizsgált családok meggyőződése, hogy a jelen gyakorlatai civilizációs katasztrófával fenyegetnek, amennyiben nem térünk vissza az ősi tudáshoz. Ebben az olvasatban a múlt a jövő záloga, a jelenből kivezető út. A múlt feltámasztására tett kísérlet pedig nem más, mint a változás iránti elkötelezettség, amely inkább a jövőorientált társadalmak sajátja. A visszatérés egy kezdetleges termelési formához tehát haladásként értelmezendő ebben az összefüggésben:

Úgy gondolom, hogy ez a valódi érték. A saját kezem munkáját közvetlenül visszacsatolva érezni és abból élni. Azt látom egyébként, hogy egyre több ember az, aki szeretné ezt csinálni és azt mondja, hogy tényleg ez a jó. Másfelől meg a kényszer is erre mutat. Hogyha a fogyasztói társadalom kicsit megakad, vagy nem úgy működik, ahogy szeretnénk, akkor rá lesz kényszerítve az ember, hogy menjen ki és kapálja meg a földet.

A közösség erejébe vetett hit kiemelt szerepet játszik a családok életében. Interjúalanyaim meglátása, hogy az egyéni célok sikeressége csak jól működő közösség keretein belül képzelhető el. Az ökológiai egyensúly fenntartása érdekében ezért előtérbe kerül a személyes szabadság korlátozásának és az egyének közötti együttműködés előmozdításának a gondolata. A közösség szerepe tehát felértékelődik és egyben új hangsort kap az önellátó gazdálkodáson belül. A rokonokkal, szomszédokkal való kapcsolattartás, mint a család alapvető társadalmi funkciója a paraszti társadalmon belül (Jávor 1989:145) ugyan továbbra is fellelhető a napi in-

terakciók során, a távolságtartás helyett azonban a felelős közösségépítés, a reciprocitás helyett a kooperáció jellemzi:

Kipróbáltuk azt, hogy a közösségünk hogy tud működni földművelés terén is együtt, merthogy vannak mindenféle összefonódó szálak, kapcsolati szálak. Találkozunk többféle helyen, módon, de a földművelést is ki akartuk próbálni, hogy ez hogy működik együtt. Ezért közös gabonát vetettünk, amihez nem kellett kézi erő, ezt gépekkel végeztettük el. Minden család anyagilag beszállt és aztán ennek a gabonaültetésnek a következményeként vettünk közösen egy malmot is, amely most családról családra vándorol, és mindenki ezzel örli meg a közösen megtermelt gabonát. Ez tönkölybúza volt. A tapasztalatok azok nagyon jók voltak. A közösségben lévő embereket nagyon jól összehozza ez a közös termés.

Alapvetően van egy konkrét keresztény közösség, egy nagycsaládos keresztény közösség, amit építünk. Van egy ilyen közösség, és akkor van gyakorlatilag ez a gazdálkodós-értelmisségi közösség, aminek részben ez a keresztény közösség is a tagja, meg részben vannak olyanok, akik a keresztény közösségnek nem tagjai, de itt vannak és gazdálkodnak és tartjuk velük a kapcsolatot. Tehát egy faluközösséget lenne jó kialakítani, mert nagyon elszeparálódtak az emberek egymástól itt falun és ez nem jó.

A közösség fogalmának hagyományos olvasata kiegészül ember és táj kölcsönösségen alapuló kapcsolatával, amelynek alapjait már Leopold Föld-etikájában is fellelhetjük. A szerző meglátása, hogy a jelenlegi természetvédelem és a hozzá kapcsolódó oktatás a gazdasági önérdék mentén fogalmazódik meg, és nélkülözi az áldozathozatal szükségességét. A gazdasági önérdékre alapozott természetvédelemnek azonban buktatói vannak. A szemlélet ugyanis a gazdasági értelemben értéktelennek számító életközösségek tagjairól (pl. vadvirágok, mocsarak élővilága) nem vesz tudomást, feltételezi, hogy az ökológiai rendszerek ezen élőlények nélkül is működni fognak. Ez a megközelítésmód ugyanakkor az államra is egyre több feladatot ró, amelyet az egyre kevésbé tud teljesíteni. A megoldás az egyén személyes elkötelezettsége, és a természetes életközösségek iránti etikus magatartás elmélyítése (Leopold 2000). Valamennyi interjúalanyom világnézetének közös alapja ember és természet megbonthatatlan egysége. Ez az egység egy olyan attitűd előfeltétele is egyben, amely a természeti környezet iránti tiszteltben jut kifejeződésre:

A mindenkori paraszti kultúra tudta, hogy az élet különböző jelenségei összefüggenek. Tehát a különféle formái az élet megnyilvánulásainak, a természeti események, a Föld élete, a növények, az állatok élete, a hozzá kapcsolódó emberi világ élete, a hétköznapi dolgai az embereknek, amiket cselekszenek, gondolnak, illetve az emberek tárgyi élete, a háza, a telke, azok mind összefüggő, egymásra ható dolgok az életben. És ezeknek az egységét felismerni és ezeknek egységét élni az a bölcsesség, ami tulajdonképpen benne volt a népi kultúrában is, csak mára szerintem ez ugyanúgy megkopott, vagy elfelejtődött, mint sok más értékrend, ami nagyon ősi értékrendként benne van a magyar kultúrában.

A munkamegosztásnak a korábbi családi gazdaságokra jellemző formája is megfigyelhető, a férfidominancia azonban eltűnt. Helyette a nemi szerepek sokkal kiegyensúlyozottabb változata van jelen. A gyerekek nevelésében is modern elvek érvényesülnek. A családok számára fontos gyermekeik iskoláztatása, képességeik kibontakoztatása.

Az ökológiai önkorlátozás kiemelt szerepet kap az önellátó gazdálkodáson belül. A gondolat több teoretikus elméletében is fellelhető. Max-Neef például a fejlődést mechanikusan, fentről lefelé elgondoló szemlélet világméretű válságára hívja fel a figyelmet. A cél szerinte az emberi léptékhez való visszatérés, a helyi erőforrások hasznosítására alapozott gazdálkodás. Ez a szemléletmód természetesen a központosított irányítás megkerülését, ezáltal pedig a nagy elosztórendszerektől történő függetlenedést is jelenti bizonyos értelemben. Az önállóság elve, amely a rendszer önfenntartó képességére utal, meghatározó szerephez jut ennek során. Max-Neef meggyőződése ugyanis, hogy minden rendszer képes saját erőforrásaiból önmagát újratermelni. Amit tehát helyben elő lehet állítani, azt helyben kell előállítani. Az általa megfogalmazott stratégia követése hozzájárulhat a gazdasági függőség csökkentéséhez is (Max-Neef 1994). Thiele az emberiségnek a természettel szemben tanúsított ellenséges viszonyára hívja fel a figyelmet. A megbomlott viszony okát a szabadságról alkotott nézetekre vezeti vissza. Meglátása, hogy a szabadság fogalmának újraértékelése az egyetlen módja annak, hogy a természethez fűződő kapcsolatunkat módosítsuk. Heidegger felfogásából, mint az ökológiailag egyedül elfogadható alternatívából kiindulva Thiele amellet érvel, hogy a szabadság „a Lét megértésére való képesség állapota”, amelyet az elégedettség érzése alapoz meg. Maga az elégedettség mentes az uralom és a birtoklási vágy érzésétől és

olyan személyes viszonyt feltételez, amelyet sokkal inkább a gondnokság, mintsem a hasznosíthatóság attitűdje ad vissza (Thiele 1996).

Az általam vizsgált családok életének meghatározó eleme az önkortatózás. Mindennapi cselekvéseik során ezért igyekeznek a természeti folyamatokba nem beavatkozni, mellőzik a vegyszerek, valamint a mezőgazdasági gépek használatát. Gazdálkodásuk alapvetően önálló gazdálkodás, még akkor is, ha nézetük szerint annak tiszta formája nem valósítható meg. Ezért ha elő is állítanak terményfelesleget, azt nem gazdasági önérdékből, a haszon maximalizálásáért teszik, hanem egyfajta cserekereskedelmet működtetnek általa. A biodiverzitás növelése és a térségi őshonos fajták előnyben részesítése szintén olyan stratégiák, amelyek a fenntarthatóság irányába hatnak, csökkentve ezáltal a „multik” áru kínálatának való kiszolgáltatottságot:

Nem hiszem, hogy van olyan talaj, ahol minden megnő, amire igény van. Ellenben próbálunk annyit termelni abból, ami a területi adottságokból ki tudunk termelni, hogy azt tudjuk cserélni. Tehát van, amiből többet tudunk produkálni, mint amennyire nekünk szükségünk van, és akkor azt cseréljük.

Ami nagyjából az év egészére megvan, az a hús, amit megtermelünk. Ez végül is nyúlból, baromfiból meg disznóból származik. A zöldség az, amit még meg tudunk termelni: sárgarépa, krumpli. Na most ugye a jelenlegi gyümölcsfogyasztás az egy kicsit abnormális, amikor az ember télen szőlőt eszik, meg olyan almát, ami nem állna el odáig. Tehát az önellátás megvalósul, ha az igényeinket is korlátozzuk.

Megpróbálunk helyi oltványokat szedni és visszautletni azokat a fájtákat, amik beváltak. És ugyanez a zöldségek terén is. Tehát kipróbálni minél több természetesi módot és a legjobban beváltakat alkalmazni.

A biogazdálkodás, vagyis a vegyszerek mellőzése ugyan alapvető fontosságú az önálló gazdálkodáson belül, megvalósítása azonban gyakran ütközik nehézségekbe. A globalizáció hatására megváltozott környezeti feltételek gyakran állítják válaszut elé a családokat:

Tehát olyan nincs, hogy nem használok vegyszert, meg nem használok műtrágyát, mert abban a típusú gazdálkodási módban, ahogy mi csináljuk, tehát ez a mostani falusias, tehát hogy be vannak az állatok rekesztve egy helyre, hogy egy adott kert az, amiben gazdálkodunk viszonylag kisszámú növény illetve gyümölcsfával, ez nem teszi azt lehetővé, hogy csak úgy

mindent vegyszer nélkül csináljunk. [...] A szomszéd például tavaly legyomirtotta a kertjét, de sikerült a miénket is beteritenie. És rájöttem, hogy ezt gyakorlatilag már évek óta csinálja. Tehát én abban az időben éltem, hogy hoppá, én teljesen bio-környezetben fogyasztom a bioélelmiszert, holott minden évben jól be volt gyomirtózva minden, csak nem tudtam róla.

A globalizáció-ellenesség az önálló gazdálkodás egyik legfőbb hajtóereje. A civilizáció technikai vívmányai, a fogyasztói társadalomba kódolt növekedési kényszer, a média propagandápezete által megszürt valóság és a természettudományok primátusa mind-mind olyan kihívások, amelyek legyőzendő akadályokként állnak a hetényi családok előtt. A globalizáció válságjelenségeire adott válaszok azonban sok esetben ellentmondással terheltek:

Az eredeti elképzelés azt hiszem az volt, hogy nekünk nem kell a civilizáció, mert zsákutcába vezet és hagyjuk az egészet a fenébe. Kivonulunk. De az évek megtanítottak rá, hogy ez lehetetlen. Nem vagyunk képesek mindent megteremteni magunknak.

Szerintem nem arról szól a fogyasztói társadalom, hogy mindenki jól érezze magát, mindenkinek meglegyen az, amire szüksége van, hanem egy elvakult, nem gondolkodó történetről van szó. Szerintem meg vannak vezetve az emberek, hogy mire van szükségük valójában. A jólét fogalma valójában egy illúzió.

Vannak jó lemondások, meg vannak nehéz lemondások. Mindig kérdezik, hogy hogy van nekem időm erre? Nagyon egyszerű a válasz: nincs TV-nk, nincs internetünk. Ez rengeteg időt takarít meg és erről szívesen mondom le. Ez elől is például nagyon menekültünk, az ilyen média elől gyakorlatilag. Ebből nagyon-nagyon sok idő felszabadul. Tehát ez egy jó lemondás. Aztán vannak olyanok, amelyek már kevésbé jók. Nem nagyon tudunk például nyaralni menni. Ez minden nyáron probléma.

Az önálló gazdálkodás meghatározó vonása „a helyi szinten rendelkezésre álló természeti és emberi erőforrások” kiaknázása az éghajlatváltozás negatív hatásainak ellensúlyozása érdekében (Antal Z. – Botos – Leidinger 2009:4). Az általam vizsgált családok által, hogy a helyi szintű élelmiszerellátásra összpontosítanak, akaratlanul is fellépnek a fogyasztói társadalomra jellemző növekedéskényszer, a kereskedelmi láncok monopolhelyezete, valamint az áruszállításból adódó környezeti terhelés ellen,

csökkentve ezáltal a közösségük kiszolgáltatottságának mértékét. A természet tudatos átalakítása az ember megjelenése óta a mindennapok állandó kísérőjelensége. A folyamat a piacgazdaság megjelenésével nyert új lendületet és a természeti erőforrások kiaknázásának ideológiai hátterévé lépett elő. A gazdasági élet szereplőinek naiv feltételezése – miszerint a piac logikája által az egész világ leírható, hogy a bennünket körülvevő életvilág „beárazható” – nemcsak napjaink leegyszerűsített világgépének kialakításáért felelős, hanem az éghajlatváltozás egyre nyomasztóbb következményeiért is. Nyilvánvalóvá vált, hogy a válságjelenségek elleni harc – az államnak az energiaiparral és a multinacionális vállalatokkal való szoros összefonódása következtében – leginkább helyi szinten „vívható meg”, hogy az állam mint központi elosztórendszer nem képes többé a helyi érdekek megfelelő képviselésére. Ez a felismerés az, amely a Hosszúhetényen letelepedett értelmiségi családok motivációja mögött meghúzódik, amely korábbi életmódjuk újragondolására készítette őket. A válságjelenségek láttán az állami problémakezeléssel szemben ezért felértékelődött a helyi szintű megoldások keresése. A lokális közösségek egyik alapvető tulajdonsága ugyanis, hogy „gyorsabban és rugalmasabban képesek válaszolni a természet változásaira”, a helyi tudásra támaszkodva pedig eredményesebb cselekvési tervek képesek kidolgozni a központosított elképzelésekhez képest:

Azt hiszem, már közhelyként működik az a gondolat, hogy cselekedj lokálisan. A helyi közösségnek az erősítését, illetve a helyi közösségi kapcsolatok kiépítését célozta meg leginkább. Azt hiszem a klímaváltozás volt a kiindulópontja. [...] És akkor nyilván nem az a megoldás, hogy nagy kamionokkal szállítjuk az ételt Olaszországból ide, hanem csináljuk meg magunknak.

Úgy, ahogy például mi egyénileg a családi életünkben törekszünk arra, hogy az önállóságot minél inkább megvalósítsuk, olyan értelemben a falu is egy ön-ellátásra alkalmas egység lehetne. Sőt, tulajdonképpen igazából egy ország szempontjából ezek az úgynevezett kisebb emberi közösségek, amelyek azért nagyobbak mint a család, lehetnének alkalmasak arra, hogy az ön-ellátást működtessék.

Önellátó gazdálkodás és identitáspolitika

Az önellátó gazdálkodás nemcsak az értékrend, hanem az identitás szintjén is jelentős transzformatív hatást fejt ki. Az életmódváltás kö-

vetkezében az értékek egyfajta szelektációs folyamaton mennek keresztül. Egyes értékek újrafogalmazódnak, míg mások újonnan érkezőként épülnek be a rendszerbe. A szelektációs folyamat lendületbe hozza az identitáspolitika folyamatát, amely sajátos igazolási mechanizmust működtet a maga reprezentációs gyakorlatain keresztül. Az eredmény: egy alternatív értékrend által indukált alternatív identitás kialakulása. Az újonnan létrejövő identitás valójában konstruált identitás, amely a hagyományos értékek, a paraszti gondolkodásmód adaptációján – és a helyi kényszerfeltételeknek, illetve az újonnan szerzett információknak megfelelő átfogalmazásán – keresztül tesz kísérletet olyan életmód feltámasztására, amely már generációk óta kiveszett a falusi társadalomból, vagy legalábbis jelentős mértékben átalakult.

A reprezentációs gyakorlatok diszkurzív jellege (vagyis az újonnan megszülető identitás önartikulációja a különféle cselekvésmódokon keresztül) az identitáspolitika meghatározó aspektusa. A diszkurzív jelleg további következménye, hogy az identifikáció valójában egy soha véget nem érő folyamat, amely a lehetőségek tárházának széles keretrendszeréből bomlik ki, gyakorlati beteljesülése során pedig kijelöli az identitás szimbolikus határait. Az új identitás megszületése egyfajta elkülönböződés, amely kizárólag az egyénnek a *másikhoz* fűződő kapcsolatán keresztül értelmezhető (Hall 1996:1-5). Az identitás kialakulása tehát egy kétpólusú viszonyrendszer eredménye, amely az egyén és a kulturálisan idegen *másik* által uralt tér metszetében konstituálódik. A különbségek jelentőségének túlhangsúlyozása azonban veszélyeket is rejt magában. Grossberg meglátása, hogy mivel a modernitás az identitáspolitikai történéseket többnyire politikai, azon belül is posztkoloniális kontextusban próbálja megragadni, és alapvetően a különbségből (a gyarmatosító hatalom és a kolonizált lakosság közötti feszültségből) vezeti le az identitást, vizsgálódása ezért a különbség természetének feltárására és az identitáshoz fűződő kapcsolatának elemzésére irányul. Ez a stratégia pedig inkább a harag politikájának kedvez (Grossberg 1996:93-97). A szubjektum kiegyensúlyozottabb pozíciójának visszaállítása ezért fontos lépés lehetne az identitás eredményesebb megértése felé, annál is inkább, mert az identitáspolitika relevanciája a mindenkori központi hatalom kényszerítő erejétől messze eső régiókban, a mikroközösségek lokális szintjén sem elhanyagolható.

Az interjúalanyaim által képviselt identitáspolitikai program szemléletesen tükrözi mindazokat a nehézségeket, amelyeket a modernitás társadalmi változásai hívtak életre. A modernitás, miközben „megszilárdította az egyéni és kategorikus identitásokat, valamint az önazonosság megerősítésére tett erőfeszítéseket” (Calhoun 1997:99), problematikusá tette ugyanakkor azok elismerését. Pedig az elismerés az identitás lényegi alkotóeleme. „Bármikor és bárhová nézzünk is, a szubjektivitást leginkább programként érthetjük meg, amely sohasem tökéletes, amely mindig változik”, és amely „az önfogadás és a mások általi elismerés egymással összefüggő problémáit foglalja magába” (Calhoun 1997:104). Ezzel magyarázható mindazoknak a próbálkozásoknak a kudarca is (táncházi, helyi piac szervezése), amellyel interjúalanyaimnak szembesülniük kellett. A korábbi helyzet meglátásuk szerint megfordult: a faluba érkező értelmiségiek ugyanis sokszor nagyobb mértékben képviselik a hagyományos értékeket, mint maga a falu őslakossága, amely inkább a városi életmódot tekinti követendő mintának. Ezért is fogadják gyakran értetlenséggel, gyanakvással az újonnan betelepültek kezdeményezéseit:

Idejöttünk egy faluba Magyarországon, letelepedtünk egy olyan közösségbe, amiről azt gondoltuk, hogy nagyjából úgy működnek, ahogy mi megálmodtuk, hogy a falvak hogyan élhetnek Magyarországon. És kiderült igazából, hogy ez már nem így van. Az az idea, amiben mi gondolkodtunk, az nem találkozott igazán annyira a valósággal.

A beköltözőtötteket inkább ilyen gyűtmentnek tartják, akik hozzák az újdonságaikat. Nem biztos, hogy fontosnak tartanák a saját életükben, hogy a gyűtmentek határozzák meg azt, hogy nekik milyen programok legyenek. Nagyon szereti, vagy részt vesz – inkább így mondom – a falu lakossága a minden évben megtartandó, réges-rég óta bevált programokon. De az újabb dolgokra nem annyira vevők.

Mindezek a körülmények a posztmodern identitások ingatagságára, befejezetlenségére hívják fel a figyelmet, és „megmutatják, milyen összetett viszonyban állnak egymással az identitásteremtő tervek, a társadalmi körülmények és a személyes lehetőségek” (Calhoun 1997:101-102). A Hosszúhétenyen letelepedett értelmiségiek mozgásteret meglehetősen behatárolt. Kapcsolataik az őslakosokkal korlátozottak, ezért is törekednek inkább saját közösségük megerősítésére, amelyben boldogulásuk zálogát látják:

A faluban a kooperáció nem annyira jellemző az őslakosok és a beköltözők között. Tehát akik beköltöznek, azok inkább egymás között tudják tartani a kapcsolatot és a régi falusiak pedig szintén megpróbálnak egymás között érintkezni.

A falusiak eléggé bezárkóznak és nehéz így velük kapcsolatot tartani. Illetve nem is biztos, hogy a bezárkózás, valószínűleg bennünk is van hiba. Érdekes, hogy ez a guba a gubához, suba a subához című dolgoz ez nemcsak a párkapcsolatok, de a barátságban is nagyon érezhető. Valószínűleg más rétegből is származunk. Nehéz így az átjárás a szociális rétegeken belül.

Az önellátó gazdálkodáson belül nemcsak átértékelődnek az intenzív mezőgazdaság eszköztárába tartozó termelési módok, ember, gép és termőföld kapcsolata, hanem új értelmezést nyer a paraszti gazdálkodás hagyományos formája is. A parasztság hagyományos rendje Erdei Ferenc meglátása szerint „a kezdetleges technikai eszközöknek és módszereknek a társadalmi formája volt”, amely az egyént a természettel való szembenállásában fogalmazta meg, az emberi erőforrásokat pedig teljes terjedelmükben közvetlen, „földközeli” munkára fogta (Erdei 1941:40-41). A technikai forradalom hatására a paraszti társadalom jelentős átalakuláson ment keresztül. Bár a rendi formák felbomlása nem volt teljes és a technicizáltság foka is messze elmaradt a városokhoz képest, Erdei mégis jelentős előrelépésként értékeli a végbement változásokat. Ezek eredményeként a parasztság bekapcsolódhatott a piacgazdaság véráramába (Erdei 1941:43-44).

Vörös Antal a paraszti gazdálkodás elmaradottságának okát szintén a feudális kötöttségek továbbélésében látja. Elemzésében a feudalizmusra jellemző gazdálkodási rendszer mint a fejlődés gátja jelenik meg, amely „nemcsak kevés munkát követelt a termelőtől, hanem kevés termelési szakmerezetet is” (Vörös 1984:300). A hagyományos gazdálkodási mód alapja a szerző szerint a háromnyomásos gazdálkodás volt, amelyre egy teljes életmód épült. A háromnyomásos gazdálkodás nemcsak a családi munkaszervezet alakulását határozta meg, hanem befolyással volt a rokonsági rendszerre, a társadalmi cserekapcsolatokra, de még az öltözködési szokásokra is (Vörös 1984:300-303).

Interjúalanyaim nézőpontja azonban jelentősen eltér a társadalomtudományi nézőponttól. Meglátásuk, hogy a modernizációs változásfolyamat egyfajta pusztulástörténet, amely felborította a természetközelség hagyományos viszonyrendsze-

rét, természet és társadalom korábbi harmonikus együttélését és ezzel együtt a falusi társadalom belső rendjét is. A piaci viszonyok térhódításával előtérbe került az árutermelés – kiszorítva az önellátás korábbi gyakorlatát. A paraszti háziipar kiveszett, a specializáció következtében pedig a monokulturális termelés mód vált meghatározóvá. Ezzel párhuzamosan növekedett a települések kiszolgáltatottsága. Az önellátó gazdálkodásban számos gyakorlati tevékenység nyer új formát. Noha például a kézi erővel végzett munka mint a paraszti értékrend központi kategóriája (Jávor 1989:142) ismét meghatározó szerephez jut a különböző munkafolyamatokban, már korántsem követi azt az önkiszákmányoló morált, mint ami a falusi népeiséget korábban jellemezte. Az általam vizsgált családok életében a szórakozás, a rekreációs tevékenységek – színház, mozi, könyvek, internet – iránti igény is megtalálható:

Az idők során számomra az vált nyilvánvalóvá, hogy nekem nem működik az, hogy ezt az életformát így éljem, ahogy ezt most hagyományos értelemben el tudjuk képzelni. Hogy azon fáradozunk reggeltől estig, hogy megeremtsük a saját szükségleteinket kielégítendő, mindenféle szórakozási lehetőségről lemondva, mert arra vagy anyagi lehetőség nem jut, vagy időkeret nem jut. Ez az egyik, hogy fontos az, hogy időnként el tudjunk tölteni időket, amit mi szórakozással töltünk. A másik pedig, ami számomra nyilvánvalóvá vált, hogy énnekem a legfontosabb az, hogy a technikák közül megismerjek nagyon sokat, amiket régen alkalmaztak. Gondolok például itt a ...ha a gabonáról beszélünk, akkor a gabonának az aratását meg tudjuk csinálni kézzel, de nem feltétlenül gondolom azt, hogy én minden évben kézzel szeretném kaszálni a gabonámat.

Ami nagyon nehéz, és amivel még páran küzdenek az a gabona, illetve kenyérellátás. Az azért egy nagyon nagy munka, azt beláttuk, ahogy így belekezdünk. Én is az elején még csatlakoztam. Együtt arattunk, kaszáltunk, de az egy irgalmatlan munka. Tehát ott azért, hogy gépesítve lettek bizonyos fázisok, az nagyon nagy előny.

A közösség megerősítésének igénye nemcsak a különféle társas összejövetelek szervezésében mutatkozik meg, hanem olyan vállalkozásokban is, mint például közös búzaföld, amelyet együtt művelnek meg, vagy egy közösen vásárolt malomgép, amelyet a családok felváltva használnak. A mindössze egy évet megélt helyi piac létrejöttének legfőbb motivációja szintén a helyi szintű termelés és kereske-

delem előmozdítása volt. Ebben a kezdeményezésben természetesen bárki bekapcsolódhatott a település lakói közül. Míg azonban az elképzelés magját alkotó családokat elsősorban világnézeti megfontolásaik motiválták, addig a település őslakosságát inkább a jövedelem-kiegészítés lehetősége foglalkoztatta.

A piac sorsának különlegessége, hogy igazán elvételvélemény nem fogalmazódott meg vele szemben. Sokkal inkább egy erőteljes érdektelenség alakult ki körülötte, amely végül „kifulladásához” vezetett. A kezdeményezés nem volt hivatalos, az önkormányzat a piac működését csak hallgatólagosan támogatta. Ennek következtében nem volt mögötte olyan szervezési, infrastrukturális háttér sem – leszámítva a művelődési ház udvarát, ahol a piac végül helyt kapott –, ami esetleg a sikeresebb marketinghez, a helyi és a környező településeken élő lakosok érdeklődésének felkeltéséhez hozzájárulhatott volna:

A piac az egy kezdeményezés volt, ami sajnos elég gyorsan lecsengett. Önmagától most a piac sajnos tényleg életképtelen faluhelyen. Gyakorlatilag mindenki bejár áruházakba, akinek nincsen. Gyorsabban, olcsóbban megszerzi, és nagyobb választék van. A helyi piacon nem sikerült ezt megvalósítani. Ritkán volt, rossz helyen volt és kellett volna egy ember mögé, aki ezt folyamatosan propagálja.

Összefoglalás

Tanulmányomban az önellátó gazdálkodás, mint sajátosan posztmodern értékrend összetevőinek, és az identitásra gyakorolt hatásának bemutatására vállalkoztam, különös tekintettel azokra a folyamatokra, amelyek a Hosszúhetényen letelepedett értelmiségi családok identitáspolitikai törekvéseit jellemzik. A családok által revitalizált „tradicionális” értékrend segítségével igyekeztem rávilágítani mindazokra a strukturális jellegzetességekre, amelyek a modernizálódott falu értékrendjével való kölcsönhatás során jönnek létre. Végezetül pedig szerettem volna felhívni a figyelmet az émikus pozíciónak az egyéni interpretációk kialakításában betöltött szerepére, mind a metanarratívák, mind pedig a lokális összefüggések szintjén.

Az önellátó gazdálkodás nem egyszerűen életmód-stratégia, amely az éppen aktuális élethelyzetre reflektáló cselekvésmódok esetleges kombinációjából áll össze, hanem meghatározott értékek integrált rendszere, amely szerves egész alkot és a családok mindennapi életének valamennyi területén érezteti hatását. Alapvetően a modernitás vál-

ságjelenségei hívják életre, merítési mélysége azonban mind a történeti távlat, mind pedig a szellemi hatóerők terén jóval meghaladja a korszak dimenzióit. Az önellátó gazdálkodás a hagyományos paraszti társadalom értékrendjének revitalizációján és újrafogalmazásán keresztül a modernizálódott falu szociokulturális környezetének megfelelő identitást hoz létre, amely a különféle reprezentációs gyakorlatok (biogazdálkodás, termékcseré, helyi piac, táncház) segítségével próbálja elismertetni a faluba betelepült családok létjogosultságát egy többségben modernitás uralta térben.

Bár a családok által vallott értékek koherens rendszerre állnak össze, identitáspolitikai törekvéseiket, reprezentációs gyakorlataikat törésvonalak szabdadják. A családok mozgástere meglehetősen behatárolt. Személyközi interakcióik a település őslakosságával korlátozottak, kapcsolati hálójuk is leginkább a saját közösségük tagjaira terjed ki. Voltak ugyan olyan alkalmak, amelyek során a helyi társadalom és a betelepült értelmiség reprezentációs gyakorlatai összekapcsolódtak, mivel azonban ezek az érintkezési formák leginkább identitáspolitikailag motivált események voltak (táncház, helyi piac), rövid időn belül kifulladás, és nem voltak képesek feloldani a két csoport közötti kulturális idegenség problematikáját. A helyzet különlegessége, hogy a családok sem törekednek a település hagyományainak, kulturális jellegzetességeinek az elsajátítására, sőt, számos esetben ők maguk próbálnak meg példaértékű magatartásformákat kommunikálni a többségi társadalom irányába.

Hasonló „töredezettségre” bukkanhatunk a saját csoporton belüli identitások vizsgálatakor is. Az önellátó gazdálkodás ugyan valamennyi család identitásának meghatározó eleme, annak egyéni interpretációja azonban magas fokú diverzitást mutat, és számos egyéni vonással (keresztény vallásosság, panteizmus, permakultúra) egészül ki.

Felhasznált irodalom

- Anderson, B. 1989 Képzelt közösségek: megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről. *Janus* VI (1):3-12.
- Antal, Z. – Botos, B. – Leidinger, L. 2009 *Éghajlatváltozás és a helyi szintű cselekvés lehetőségei*. (On-line) <http://klimabarat.hu/system/files/Eghajlatvaltozas-helyi-szinten.pdf> [2011. május]
- Baudrillard, J. 1996 A szimulákrum elsőbbsége. In Kiss Attila Attila et al. szerk. *Testes Könyv I.* Szeged. Ictus, 161-193. <http://www.fajltube.com/irodalom/konyvek/Jean-Baudrillard-A-szimulakrum91548.php>
- Bauman, Z. 2001 Identitás és globalizáció. *Magyar Lettre International* 42. ősz, <http://lettre.c3.hu/>
- Boyer, Ch. M. 1988 The Return to Aesthetics to City Planning. *Society*, Volume 25. Issue 4:49-56.
- Calhoun, C. 1997 Társadalomelmélet és identitáspolitikák. In Zentai Violetta szerk. *Politikai antropológia*. Budapest, Osiris, 99-114.
- Clifford, J. 2000 Taking Identity Politics Seriously: The Contradictory, Stony Ground... In Paul Gilroy – Lawrence Grossberg – Angela McRobbie eds. *Without Guarantees: Essays in Honour of Stuart Hall*. London. Verso Press, 94-112.
- Derrida, J. 1997 *A másik egy nyelvűsége, avagy az eredetprotézis*. Pécs. Jelenkor Kiadó.
- Edgerton, R. B. 2000 Traditional Beliefs and Practices – Are Some Better than Others? In Lawrence E. Harrison – Samuel P. Huntington eds. *Culture Matters*. New York. Basic Books, 126-140.
- Erdei, F. 1941 *A magyar paraszttársadalom*. Budapest, Franklin Társulat.
- Erikson, E. H. 1991 Az életciklus: az identitás epigenezise. In *A fiatal Luther és más írások*. Budapest, Gondolat Kiadó, 437-498.
- Gergely Gy. 2009 A hazai zöld civil szerveződések szerepe, lehetőségei a helyi környezeti konfliktusok megoldásában. Stratégiai perek: szűkülő mozgástér? *Tér és társadalom*, 23. évf. 3:161-171.
- Grossberg, L. 1996 Identity and Cultural Studies – Is That All There Is? In Stuart Hall and Paul du Gay eds. *Questions of Cultural Identity*. London. SAGE Publications, 87-107.
- Foucault, M. 2000 A tudományok archeológiájáról. In Sutyák Tibor szerk. *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen. Latin Betűk, 169-199.
- Hall, S. 1990 Cultural Identity and Diaspora. In Rutherford, J. ed. *Identity: Community, Culture, Difference*. London. Lawrence and Wishart, 222-237.
- Hall, S. 1996 Introduction: Who Needs Identity. In Stuart Hall – Paul du Gay eds. *Questions of Cultural Identity*. London. SAGE Publications, 1-17.

- Hall, S. 1997 A kulturális identitásról. In Feischmidt Margit szerk. *Multikulturalizmus*. Budapest, Láthatatlan Kollégium – Osiris, 60-85.
- Harvey, D. 1990 A tér–idő sűrűsödés és a posztmodern állapot. *Café Babel* 52. (2006) 91-104.
- Heidegger, M. 2007 *Lét és idő*. Budapest, Osiris.
- Hoppe, H. H. 2001 *Introduction to Democracy, The God That Failed*. (On-line) www.mises.org/hoppeintro.asp (2011. június)
- Hsu, F. L. K. 1968 *The Study of Literate Civilizations*. New York. Holt, Reinhart and Winston, 40-83.
- Inglehart, R. – Baker, W. 2000 Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, Vol. 65 (February) 19-51.
- Jávor, K. 1989 A család, a szerepek és az identitás alakulása falun. In Niedermüller Péter – Váriné Szilágyi Ibolya szerk. *Az identitás – kettős tükröben*. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 141-173.
- Jameson, F. 1992 *Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham, Duke University Press.
- Kluckhohn, F. R. – Strodtbeck, F. L. 1961 *Variations in Value Orientations*. Evanston, IL: Row, Peterson.
- Köpping, K. P. 2004 Az etnográfia a hitelesség és a performativitás határmezsgyéjén. Vita Simmellel. In Biczó Gábor szerk. *Az idegen: variációk Simmeltől Derridáig*. Csokonai, Debrecen, 61-80.
- Leopold, A. 2000 Föld-etika. In Lányi András szerk. *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Budapest, Osiris, 103-116.
- Max-Neef, M. 1994 Emberi léptékű gazdaság. *Liget* 7(10):69-77.
- Redfield, R. 1953 *The Primitive World and Its Transformation*. New York, Cornell University Press, 84-110.
- Thiele, L. P. 1995 Természet és szabadság. A mélyökológia és a társadalomökológia bírálata Heidegger alapján. *Liget*, 9(10):8-18.
- Vörös, A. 1984 A paraszti gazdálkodás, életmód és mentalitás változásai (1850–1914). In Hoppál M. – Szecskő T. szerk. *Életmód: modellek és minták*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 297-309.